

О.Ляшенко

РУСИНСЬКИЙ ПАРТИКУЛЯРИЗМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, ІДЕОЛОГІЯ, ПРОЯВ

У контексті етнополітичного і етнокультурного життя на Закарпатті і за його межами, починаючи з кінця 1980-х — початку 1990-х років, точаться дискусії навколо русинського питання. Феномен русинства має різні аспекти: історичний, етнополітичний, етнокультурний, державно-правовий, науковий. У практичній площині русинський рух має два виміри: культурно-освітній та політичний, який дістав назву «політичного русинства». Реалістичним, історично обумовленим і дійсно перспективним є перший напрям, який спрямований на збереження та примноження самобутньої культури тієї частини громадян України, яка має русинську самоідентифікацію. Другий напрям, названий «політичним русинством», «русинізмом», «неорусинізмом», прихильники якого віддають перевагу висуванню перед місцевими, загальнодержавними властями, міжнародними організаціями різнопланових, іноді нереальних вимог, носить деструктивний, а подекуди й агресивний характер.

На рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. в Україні відбулися суспільно-політичні події, які привели до краху тоталітарного радянського ладу і започаткували становлення нової, побудованої на демократичних

засадах, політичної системи. Невід'ємними частинами цього складного і подекуди болісного процесу стали етнічне відродження та перехід до громадянського суспільства. Водночас, одним із наслідків переходу від тоталітаризму до демократії стало й відродження різноманітних, раніше заморожених, прагнень, протиріч і навіть конфліктів, у тому числі й на етнічному ґрунті. Чим більш громадянським є суспільство, тим більше в ньому потенційних конфліктантів, оскільки найкраще підготованими до захисту інтересів етнічних спільнот і боротьби заради них є громадські організації¹. У тоталітарному суспільстві вони або відсутні, або жорстко контрольовані державою. Демократія, заснована на принципах самовираження і публічної діяльності, спонукає етнічних активістів до організаційного гуртування, становлення політичної суб'єктності етнічних спільнот.

На початкових етапах цей процес проходив переважно у культурному вимірі, який передбачав створення національно-культурних товариств, проведення заходів культурницького спрямування тощо. Згодом, прискорений перебудовою, демократизацією та гласністю, впливом зарубіжних діаспор, консолідацією національної інтелігенції та рядом інших чинників, дедалі виразніше став проявлятися політичний вимір, під яким слід розуміти процес відродження етнічної самосвідомості, політичної свідомості етнічних груп і, зрештою, їх вихід на політичну арену. Сучасний зміст політизації етнічності полягає у тому, що цей процес є однією з форм переходу частини суверенітету влади до народу і його етнічних сегментів, зокрема. Політизація етносів у межах однієї держави часто має провокативний характер, який проявляється у «ланцюговій реакції», коли один з етносів активізується у політичному плані, а інші — намагаються діяти подібним чином. При цьому вирішальну роль відіграє позиція лідерів етнічних громад і реакція влади. Під впливом обставин та особистісних якостей керівників навіть громадські організації культурологічного спрямування здатні до політизації своєї діяльності і прагнуть залучити до неї якомога більше прибічників. Особливістю етнічного відродження в СРСР стала стрімка політизація етнонаціональних спільнот. Одним з проявів вищезначених процесів в Україні стало русинське питання, або проблема русинського партикуляризму.

Ідея закарпатської окремішності та автономії набула найбільшого резонансу у регіоні на початку 1990-х років. Така постановка питання мала під собою певні історичні підстави: протягом

століть закарпатські українці варилися у власному казані, втворюючи якусь окрему субстанцію. З одного боку, вони сусідили з іншомовними й іновірними народами (угорці, словаки, румуни, поляки), що стримувало їх від розчинення. З іншого боку, від решти українців їх відділяли природні та штучні бар'єри — Карпати та державні кордони. Водночас Закарпаття було відкрите для різноманітних впливів. Не змінюючись в основі, закарпатці переймали щось від кожного сусіда. Свідчення цього — закарпатські діалекти, в яких можна знайти слова чи не з половини європейських мов.

Найбільший західний вплив несли угорці та словаки, з якими закарпатці жили у спільних державах століттями. Окрім того, угорці були панівним етносом. Свідомо чи несвідомо, закарпатці наслідували, копіювали все панське, а отже — малярське. Словаки теж, порівняно із закарпатськими українцями, почувалися в соціальному плані краще і впевненіше.

Відчутним впродовж століть був і галицький вплив. Власне, вся закарпатська Верховина, на думку дослідників, — це галичани, які постійно переселялися за Карпати, втікаючи від злиднів, переслідувань чи закону. Звідси маємо одні й ті ж етнографічні групи гуцулів, бойків чи лемків по обидва боки Карпат. Потужним був також інтелектуальний вплив галичан — від спільної віри, спочатку православної, а далі — греко-католицької, і до «просвітанського» й національного рухів у ХХ столітті².

Таким чином, географічна і геополітична замкнутість (з одного боку Карпати, з іншого — кордони чотирьох держав), помножена на різноманітні впливи, історично обумовила формування регіону з населенням, якому притаманні специфічна ментальність і світосприйняття. Фактори, що зумовили реанімацію політичного русинства на початку 90-х років ХХ ст., лежать у соціально-економічній, ціннісно-психологічній, зовнішній і внутрішній політичній площині.

У строкатому, поліетнічному середовищі кризові явища проявляються зазвичай гостріше, а їх подолання стримується додатковими труднощами — як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Загальна економічна криза початку 90-х років на Закарпатті була особливо відчутною. Обумовлено це насамперед аграрним характером економіки області. На думку О.М.Майбороди, аграрність є найхарактернішою особливістю знехтуваної периферії. Усвідомлення такого статусу зазвичай підштовхує периферію до

відчуження від загальнонаціонального організму. До того ж промисловість області була зорієнтована переважно на привізну сировину і мала незавершений виробничий цикл. Падіння виробництва на таких підприємствах, що було неминучим в умовах розпаду СРСР, породжувало певні ностальгічні настрої за «єдиним радянським народногосподарським комплексом» і також ініціювало упередженість до української незалежності³. За таким показником, як ВВП на душу населення, Закарпаття станом на 1994 р. посідало останнє в Україні місце з показником 1613 дол. США (48,4% від середнього по Україні), а індекс людського розвитку Закарпаття становив 0,623 (84,6% від середнього по Україні)⁴. Надто низький і надто високий показники ВВП на душу населення сприяють поширенню відцентрових тенденцій.

В умовах системної суспільної кризи у більшості людей порушуються традиційні форми адаптації, знецінюється особистісний досвід, знання, дезорганізований внутрішній світ, вкрай важко досягається рівновага з оточуючим середовищем. Дестабілізуючим чинником стала зміна реального статусу етнічних спільнот в новоутворених державах. Українці Закарпаття, які століттями розвивалися відірвано від основного масиву українського етносу, не мали окремішнього політичного статусу. Спроби возз'єднання Закарпаття з Україною (1919 р. та 1944 р.), а також проголошення незалежної Карпатської України (1939 р.) мали в основі один мотиваційний ряд: низький рівень життя, безземелля селян, колоніальна експлуатація природних ресурсів, мовна і культурна асиміляція, вимушена еміграція, відсторонення закарпатських українців від владних органів. Спираючись на історичний досвід, окремі представники місцевої еліти Закарпаття на початку 1990-х рр. виявили бажання розв'язати наявні соціальні проблеми черговою зміною правового статусу краю.

У ході трансформаційних процесів поширюється й таке явище, як соціальна міфологія. Її визначають як систему соціальних символів та емоційно значущих для членів спільноти соціальних орієнтирів, побудованих на засадах певної світоглядної концепції, що є спонукальним чинником соціальної поведінки індивідів і груп. На відміну від ідеології, яка тяжіє до раціонального світобачення, соціальній міфології властиве акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності⁵. У цьому зв'язку звертає на себе увагу таке соціально-економічне явище, як модернізація. З одного боку, вона стимулює урбанізацію, яка веде до ніве-

лювання локальних, етнічних, культурних особливостей і сприяє загальнонаціональній інтеграції. А з іншого — модернізація в умовах ринкового середовища посилює конкуренцію навколо проблем добробуту, соціального престижу. В умовах конкуренції, коли індивіди особливо потребують колективної підтримки, зміцнюється етнічна солідарність і групова мобілізація. За таких обставин для осіб із подвійною ідентичністю (закарпатці належать саме до таких) важливого значення набуває питання пріоритетності у власній самоідентифікації⁶. Необхідно зважати на те, що закарпатці звикли порівнювати свій життєвий рівень не стільки з мешканцями інших регіонів України, як із сусідами на Заході, що зумовило досить високий рівень матеріальних потреб, намагання якнайшвидше запровадити ринкові відносини, здійснити приватизацію, земельну реформу, створити вільну економічну зону тощо. Ці запити різко дисонували з реальним соціально-економічним становищем області.

На тлі погіршення загального соціального самопочуття актуалізуються такі ціннісно-психологічні аспекти, як утвердження і захист рис своєї ідентичності (мови, культури, традицій, історичних міфів, версій та інтерпретацій історії), історичної справедливості тощо. Вони істотно гальмують процеси адаптації і самореалізації етнічних спільнот. На Закарпатті вони спровокували дезінтеграційні прояви серед автохтонного слов'янського населення області, яке поділяється на українців-місцевих, східних та галичан, українців-русинів і русинів. Є особи, які ідентифікують себе «закарпатцями» або взагалі затрудняються визначити свою національну належність. На початку 1990-х років у краї стали поширюватися концепції, які обґрунтовували окремішність русинів. Великим авторитетом користувалися праці професора Торонтського університету (Канада) П. Магочого. Він доводив, що русини є окремим східнослов'янським народом, який не мав власної державності, національне відродження якого припадає на період із середини ХІХ ст. до другої половини ХХ ст.⁷.

У своїй розлогій концепції П. Магочий особливе місце відводить зовнішньополітичним аспектам русинської окремішності. Зокрема, він стверджує, що русинська проблема набула міжнародного політичного звучання після Першої світової війни: дві міжнародні угоди, підписані під час Паризької мирної конференції у Сен-Жермені (10.09.1919 р.) та у Тріанові (4.06.1920 р.), а також чехословацька Конституція від 29.02.1920 р. «гарантували

русинській території на південь від Карпат найвищий ступінь самоврядування». А наприкінці 1938 р. Підкарпатська Русь отримала реальну автономію, що було одним з пунктів Мюнхенської угоди. Крім того, П.Магочий наводить приклад СФРЮ, у якій русини стали однією з п'яти офіційних національностей в автономній Воеводині⁸.

У часи існування соціалістичного блоку про русинське питання у його країнах-членах забули. Однак ситуація змінилася після низки оксамитових революцій. В умовах демократії у сусідніх країнах почали виникати товариства русинського спрямування. Вони вимагали визнання русинів окремою національністю, кодифікації русинської мови, гарантування русинам прав національної меншини, а у Закарпатті визнати їх як домінуючий етнос. Перші сучасні прояви русинства О.Гаврош вбачає у появі саме в угорській пресі 1989 р. публікацій, у яких, крім іншого, звучала й теза, що закарпатці — це насправді добрі старі русини, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін⁹. Згодом подібні публікації з'явилися у пресі Канади, Словаччини і Росії. Таким чином, не останню роль у відродженні окремих настроїв відіграли зовнішні чинники.

Політичні аспекти актуалізації русинського партикуляризму зазвичай пов'язані з питаннями участі у владі. Процес виборювання влади має тісний зв'язок із діяльністю і суспільним призначенням політичних партій. Демократичні перетворення початку 1990-х років поклали початок формуванню в Україні багатопартійної системи. Паралельно із формуванням загальноукраїнських політичних партій виникали також регіональні суспільно-політичні рухи. Не стало винятком і Закарпаття.

Збіг у просторі й часі таких факторів, як загострення соціально-економічних проблем, зміна реального статусу етнічних спільнот в Україні після здобуття нею незалежності, поширення альтернативних поглядів на історію (що подекуди мало спекулятивний характер), реанімація проблеми національних інтересів, у тому числі й питання кордонів, у сусідніх постсоціалістичних країнах і Росії, становлення політичної системи, заснованої на принципах плюралізму і багатопартійності — все це створило сприятливе підґрунтя для реанімації на Закарпатті ідей русинської окремішності і автономістських устремлінь.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного Руху України. Попервах Рух відстоював проголошені 27-м з'їздом КПРС,

19-ю Всесоюзною партконференцією принципи радикального оновлення суспільства та перетворення СРСР на союз справді суверенних держав. Новий етап у діяльності Руху розпочався після обрання у березні 1990 р. нового складу Верховної Ради УРСР та обласних рад. Після виборів до вимог Руху додалися й такі, як усунення від влади Компартії та вихід України зі складу СРСР. У Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській обласних радах саме представники Руху здобули більшість.

За сприяння Народного Руху України у серпні–вересні 1989 р. в Ужгороді розпочало діяльність міське товариство «Просвіта». Просвітяни почали проводити щотижневі зібрання — віча біля пам'ятника Т.Г. Шевченку. Серед найактивніших членів товариства були М.Басараб, А.Скрипка, В.Тегза, І.Мишанич, П.Кучер та інші¹⁰. У грудні 1990 р. відбулась установча конференція крайової «Просвіти». У заключній Резолюції конференції засуджувалися дії і вчинки тих посадових осіб і окремих державних установ, які мали антиукраїнський характер, через що «Просвіта» вважає їх такими, що принижують національну гідність і честь корінного і основного етносу краю — українського¹¹. Діяльність просвітян сприяла українському національному відродженню на Закарпатті. Водночас компартійна влада поступово втрачала ідеологічну монополію і контроль над ситуацією в області. Кращим є той факт, що із 187 делегатів установчої конференції крайової «Просвіти» 30 чоловік були членами КПРС¹².

Місцева партноменклатура вжила ряд заходів для протидії українським національно-демократичним силам. Закарпатський дослідник М.Зан, посилаючись на матеріали Закарпатського обласного архіву, наводить такий приклад циркулярів, спрямованих проти Народного Руху України: 23 вересня 1989 р. в Закарпатській обком КПУ надійшов лист «Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову», де було зафіксовано 12 пунктів протидії осередкам НРУ. В одному з них рекомендувалось направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області «інформаційно-пропагандистські групи обкому партії ... озброївши необхідною інформацією». У виступах потрібно було звертати максимальну увагу на забезпечення «витриманого тону виступів» і «недопущення голосливих звинувачень». На обласному ТБ рекомендувалось організувати спеціальні передачі, «в яких викричалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів

НРУ і тих сил, які вони представляють»¹³. Інший дослідник, В.Довгей, щоправда без посилання на джерело, стверджує, що для того, щоб створити противагу українським національно-демократичним силам, у 1989 р. в Ужгороді для місцевої партноменклатури негласно було організовано серію «русинських» семінарів для вишколу ідеологів русинського сепаратизму¹⁴.

Тим часом націонал-демократичні сили набирали популярності. Зокрема, викликало до них симпатії широкі верстви, як правило, аполітичних закарпатців, те, що вони очолили рух проти Пістрялівської радіолокаційної станції. У відповідь партійні ЗМІ свідомо роздмухували напругу між Закарпаттям і сусідньою Галичиною. Доходило навіть до звинувачень, буцімто галичани відмовляються поставляти на Закарпаття цигарки, горілку, кондитерські вироби, натомість масово скуповуючи товари в закарпатських магазинах¹⁵.

9 лютого 1990 р. новим керманичем області, замість Г.Бандровського, пленум обкому обрав М.Волощука, який зробив своїм гаслом локальний патріотизм. Обласне керівництво заявляло, що на високі посади в області повинні призначатися виключно закарпатці, за сприяння обкому КПУ поширювалася ідея створення вільної економічної зони. Її базою мали стати підприємства союзного підпорядкування і зарубіжні фірми¹⁶. Нове керівництво області не чинило перепон у проведенні установчого зібрання національно-культурного Товариства карпатських русинів. Воно відбулося 17 лютого 1990 р. в Ужгороді. Першим головою Товариства став М.Томчаній. До правління Товариства увійшло 25 осіб, в основному представників місцевої інтелігенції, серед яких були М.Томчаній, Б.Сливка, М.Михальова, П.Годьмаш, В.Фединишинець, П.Кампов. У статуті організації проголошувалися різні види культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови та історії¹⁷. Втім, у своєму виступі П.Кампов зазначив, що «Товариство русинів не може обходити стороною політичні питання, йому необхідно брати активну участь у діяльності органів влади і допомагати русинам займати керівні посади»¹⁸. Вже 19 лютого Товариство карпатських русинів було зареєстровано. Для порівняння — з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала півроку. Це дало націонал-демократам підстави звинуватити обласне керівництво у симпатіях до русинського руху.

У зв'язку із перипетіями довкола Пістрялівської РЛС М.Волощук часто відвідував Москву. За спостереженнями впливового

на той час у області журналіста М.Бабидорича, після чергового повернення М.Волощука з Москви відбувався новий спалах політичного русинства у області¹⁹. Ще однією знаковою подією у політичному житті Закарпаття став пленум обкому, який відбувся 12 травня 1990 р. На ньому секретарем обкому було обрано І.Миговича, а завідувачем ідеологічного відділу — М.Макару. Згодом вони стали активними учасниками і апологетами політичного русинства.

У своїй діяльності Товариство карпатських русинів зблизилося із Товариством угорської культури Закарпаття. Свідченням цього стало ініціювання Товариством карпатських русинів перейменування вулиць обласного центру на честь угорських діячів, а також підтримка близькими до русинства структурами реабілітації угрофільських політиків А.Бродія та С.Фенцика, а навзаєм з'явилися заяви окремих лідерів угорських організацій з вимогою надання права корінному населенню повернути в документах свою одвічну національність²⁰. 14 липня 1991 р. Товариство угорської культури прийняло «Декларацію про автономний статус Закарпаття»²¹.

Через місяць після проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, 14–16 серпня 1990 р., у друкованому органі Закарпатського обкому «Закарпатській правді» публікується розлога стаття В.Фединишинця «Я — русин, мій син — русин...». Надалі на шпальтах цієї партійної газети започатковується широка дискусія про належність закарпатців до українського народу.

Учасники русинського руху і прихильники автономності Закарпаття брати Годьмаші у своїй праці «Підкарпатська Русь і Україна» не приховують сприяння обласної влади у реєстрації Товариства, а також вказують, що «Україна самостійно, без вказівки Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки»²². П.Годьмаш підготував проект Декларації про цілі і завдання Товариства карпатських русинів. Зміст її зводився до заперечення законодавчих актів Верховних Рад СРСР і УРСР 1945–1946 рр. про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Єдино законним і чинним, на думку творців Декларації, є рішення Мюнхенської угоди Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії від 29–30 вересня 1938 р. про розчленування Чехо-Словацької Республіки і створення внаслідок цього автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини²³. У декларації містилося звернення до Президента СРСР, Президії Верховної

Ради СРСР, Верховної Ради СРСР з проханням скасувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, та прийняти замість нього новий Указ про перетворення Закарпатської України на автономну республіку Підкарпатська Русь»²⁴.

На думку закарпатських дослідників — виразників національно-демократичних поглядів, зокрема О.Мишанича, — справжні причини появи декларації крилися у спробі союзного центру зберегти надійне «вікно у Європу». Зважаючи на географічне розташування у цій якості могла виступити Закарпатська область. Однак московським планам могло завадити існування незалежної України. Саме тому й було розроблено план виведення Закарпаття із підпорядкування України і приєднання на правах автономії до складу Росії²⁵. Самі русинські діячі неодноразово наголошували на тому, що у них на меті зовсім не було від'єднання від України, а питання про Підкарпатську Русь ставилося винятково у розрізі історичних традицій існування на цій території автономного утворення, а не відокремлення від України²⁶. У вересні 1990 р. Товариство карпатських русинів виступило з декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» за аналогією із автономією, яку край отримав у 1938 р. у складі Чехо-Словаччини. А у 1991 р. воно звернулося до чехо-словацького уряду із закликом відновити автономію Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словаччини²⁷.

Від самого початку Товариство русинів намагалося протиставити себе представникам національно-демократичних сил («галицьким емісарам»), при цьому досить активно апелюючи до урядів сусідніх держав та союзного керівництва. Звертаючись до члена політбюро ЦК КПРС О.Дзасохова, П.Годьмаш повідомив, що має інформацію про те, що голова координаційної ради українців Америки Є.Стахів у конфіденційній бесіді висловлював наміри діаспори галичан у США реанімувати ЗУНР і на її базі створити суверенну Карпатську Україну, включивши до неї Закарпаття. Щоб сусіди-галичани залишили русинів у спокої, О.Дзасохову пропонувалося посприяти скасуванню Указів УРСР і СРСР про утворення Закарпатської області і видати указ про відродження русинської автономної республіки у складі УРСР, на яку галичани не зможуть претендувати. Емісар О.Дзасохова повідомив М.Томчанію, що на друге півріччя до плану роботи Президії Верховної Ради СРСР включено відповідні питання.

Та цим планам не судилося здійснитись. У серпні 1991 у Москві відбувся путч, а 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Русинські лідери спробували вивести русинське питання на міжнародний рівень. 12 вересня 1991 р. у Москві на Нараді з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) виступив М. Попович, а 16 листопада 1991 р. на Всеукраїнському з'їзді національних меншин — В.Фединишинець. Він, зокрема, заявив: «Численні вчені вважають, що ми донині знаходимося в окупації, схожій на окупацію Естонії, Латвії і Литви. Русинів 45 років переконували, що їх звільнили. Від чого? Рівень життя і культури у русинів був значно вищим, ніж у визволителів. За одну ніч ми стали українцями і втратили республіку...»²⁸. Цю частину його виступу транслиувала програма «Час» на союзному телебаченні.

Активна діяльність Товариства русинів сприяла внесенню до порядку денного позачергової 8-ї сесії обласної Ради народних депутатів питання «Про автономію Закарпаття у складі України». Внаслідок гострих дискусій було прийнято рішення про саморозпуск облради і про винесення питання щодо автономії на розгляд безпосередньо закарпатців шляхом проведення обласного референдуму. Питання у бюлетені для голосування звучало таким чином: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?»²⁹. Після особистого втручання голови Верховної Ради України Л.Кравчука питання було переформульовано наступним чином: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало, із закріпленням у Конституції, статус особливої самоврядної адміністративної території, як суб'єкта у складі незалежної України і не входило до будь-яких інших адміністративно-територіальних об'єднань?» На думку русинських діячів, таке формулювання зводило нанівець референдум, оскільки Закарпаття вже було адміністративним утворенням і це утворення у вигляді Закарпатської області вже було закріплено в Конституції. Вказуючи на те, що ЗМІ замовчували, що голосування буде не за автономію, а за «якусь фікцію», русинські діячі схильні вважати результати референдуму (92% виборців взяли участь, з них 78% позитивно відповіли на поставлене питання) як схвалення саме повернення Закарпаттю статусу автономної республіки. 6 березня 1992 р. Закарпатська облрада вирішила просити Верховну Раду України прийняти закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та визнати національність «русин»³⁰.

У березні 1992 р. русинофільський рух оформився політично у вигляді Підкарпатської республіканської партії, що серед цілей мала: 1) утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії; 2) дістати повну політичну та економічну незалежність. Голова партії В.Заяць своїми виступами у пресі підтвердив, що стратегія і тактика руху за «Карпатську республіку» визначатимуться ситуативними розрахунками — геополітичними змінами, орієнтацією на панславізм і координацію дій із проросійськими і великодержавними силами в країнах СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів³¹.

Зміщення акцентів у бік політичних вимог серед русинських провідників спричинило відсів деяких його прихильників. Водночас серед інших русинофілів посилилися радикальні погляди. У травні 1993 р. активісти Товариства карпатських русинів і Підкарпатської республіканської партії сформували Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі (ТУПР). Його створення було неоднозначно сприйняте більшістю облради. Навіть русинські активісти В.В.Сарканич, І.Д.Талабішка вважали, що створення ТУПР відбулося завдяки діяльності спецслужб з метою дискредитації русинства³².

У 1992 р. представники радикальних русинських організацій змогли донести свої вимоги до Конгресу США та З'їзду народних депутатів Росії. Російських парламентарів вдалося переконати у необхідності створення у Верховній Раді Росії депутатської групи для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття. У грудні 1994 р. «міністр закордонних справ Республіки Підкарпатська Русь (РПР)» Т.Ондик звернувся до Б.Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехо-Словаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б.Єльцина міг би стати вступ РПР до СНД. Паралельно «прем'єр-міністр» І.Тураїця звернувся до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції і нищення русинів і угорців³³.

Русинські організації наполегливо домагалися втілення результатів референдуму й від української влади. У 1994 р. через Організацію непередставлених націй і народів зверталися до Президента Л.Кучми з пропозицією відновити статус Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України³⁴. Наступного року ТУПР оприлюднило заяву на адресу Президента України Л.Кучми, в якій вимагало кодифікувати національність «русин»

і русинської мови, визнання результатів референдуму (у плані надання автономії). Насамкінець, заява містила досить зухвалу вимогу визначити час переговорів між урядом України і ТУПР для розробки договору про розмежування повноважень і функцій державних і республіканських органів влади³⁵. У жовтні 1996 р. Регіональна нарада Організації непередставлених народів ухвалила спеціальну резолюцію «Про статус Автономної Республіки Підкарпатської Русі і право вільного національного самовизначення русинів».

Спалахи активізації діяльності русинських організацій часто збігалися у часі із загальнодержавними процесами. Зокрема, це було пов'язано із прийняттям Конституції України. 26 січня 1996 р. група русинських активістів (І.Турияниця, Ю.Думнич, П.Годьмаш) звернулася з позовною заявою до Верховного Суду України. Позовні вимоги зводилися до необхідності врахування у Конституції факту юридичного існування Закарпатської автономної республіки і визнання недійсним указу Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області у складі Української РСР» від 22 січня 1946 р.³⁶.

Черговий раз русинський рух активізувався у зв'язку із всеукраїнським переписом населення у грудні 2001 р. У області поширювалися листівки із закликом записуватися русинами. А Закарпатська облрада 13 серпня 2001 р. звернулася із листом до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Верховної Ради. У листі з посиланням на Закон України «Про національні меншини в Україні» було зазначено, що русини є відмінною від українців національністю і на цій підставі національність «русин» повинна увійти до держреєстру під час перепису населення³⁷. Під час перепису населення 10100 осіб записали себе русинами, що, на думку активістів руху, дало підстави вважати їх окремим народом.

У 2003 р. приводом до активізації русинства стало святкування 200-річчя з дня народження О.Духновича. Користуючись нагодою, Товариство карпатських русинів звинуватило жителів сусідніх областей у тому, що вони зайняли усі керівні посади, і виступило із закликом, «щоб ніхто із чужих не командував на нашій землі і доводив би нам народ до бідноти». Крім того було започатковано пропагандистську кампанію, основу на опублікованій у газеті «Карпатський євроміст» статті І.Попа «Умертвленний европеизм и утаенное политическое предательство». Суть кампанії

звелася до звинувачення української влади у нещадному грабуванні природних ресурсів краю³⁸. Справжні причини активізації політичного русинства у 2003 р. полягають у тому, що саме в цей час у владних коридорах активно обговорювалася ідея утворення 7 макрорегіонів на основі територіально-виробничої доцільності. У русинських організацій відродилися страхи, що утворення Карпатського регіону у межах Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької та Закарпатської областей означатиме ліквідацію окремого Закарпаття. Незгоду з подібними планами 17 серпня 2003 р. висловив Сойм карпатських русинів. Він спільно з кількома організаціями опозиційних тодішній владі партій прийняв звернення до голови облради М.Андрюся, Президента України, Верховної Ради та Уряду. У ньому містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області і приєднання її до Карпатської області, а також вимога при розгляді адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область, як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р.³⁹.

Зверталися представники русинських організацій і до обраного Президентом України В.Ющенка у 2005 р. Так, Б.В.Саркинич, голова Свалявського товариства Підкарпатських русинів, звернувся до Президента України, а також до керівництва Європейського Союзу із листом, у якому вкотре наголосив на тому, що українською владою нехтуються результати референдуму 1991 р. Загалом це звернення повторює безліч інших, але має й певні нові моменти: «Якщо Ви вважаєте, що ми, русини, неправі — дозвольте провести референдум (як у Чорногорії), то побачите, чи бажає корінний народ Закарпаття жити в Україні без права на визнання своєї національності, мови та автономії, але під контролем Євросоюзу!» Таким чином, простежується спроба вивести русинське питання на міжнародний рівень у спосіб, який може призвести до порушення територіальної цілісності України.

В умовах загальноукраїнської політичної кризи зразка 2007 р., коли в державі відбувається так зване «перетягування повноважень» різними гілками влади, русинським ідеологам вдалося реалізувати одну зі своїх цілей. 7 березня сесією Закарпатської обласної ради було ухвалено рішення про внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області. За це рішення проголосував 71 депутат із 75⁴⁰. Головним ініціатором даного кроку облради став відомий громадський діяч Євген Жупан,

який є депутатом облради п'яти останніх скликань (цього разу від блоку «Наша Україна»). Він і ще декілька членів облради, що називають себе русинами, робили спробу проведення такого рішення і раніше — в 1992, 1996 і 2006 роках. Головним аргументом при ухваленні цього рішення було те, що понад 10 тис. закарпатців під час останнього перепису населення назвалися русинами. Показово, що рішення Закарпатської облради вітали головний кримський комуніст Л.Грач та керівник українського філіалу Інституту країн СНД В.Корнілов. Натомість О.Майборода вважає ініціативу закарпатських русинів політичною спекуляцією: «В українській народності є так звані субетноси, такі як лемки, бойки, гуцули. Русини — це теж субетнос, але вони намагаються довести, що вони окрема нація. У 2001 р., коли був перепис населення, практично всі закарпатці назвали себе українцями, і серед них тільки 10 тис. осіб назвали себе русинами. При цьому ще невідомо, чи вважають вони себе русинами, або русинами і українцями одночасно. Це просто політична спекуляція на ґрунті подвійної ідентифікації. З економічної точки зору це вигідно місцевим властям, для яких це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області»⁴¹. Також таке рішення облради може зіграти на користь деяких сил у Російській Федерації, які зацікавлені у створенні зони нестабільності на території України.

Характерною рисою організаційної складової русинського руху стала значна розпорошеність русинських організацій, зумовлена різними причинами, і насамперед амбітністю русинських лідерів. У 1998 р. було здійснено спробу об'єднати русинські організації в Асоціацію русинських товариств. До неї увійшли Русинське науково-освітнє товариство (очолюване М.Макарою), Товариство карпатських русинів (І.Турянниця), Товариство підкарпатських русинів (Л.Лецович), Товариство Кирила і Мефодія (отець Дмитрій Сидор), Товариство ім. Духновича (Л.Філіп) і Асоціація корінного населення Закарпаття (І.Кривський)⁴². Організація взяла на себе зобов'язання обговорювати важливі проблеми русинського руху, приймати рішення і їх здійснювати. Такими проблемами визнано соціально-економічне становище русинів, зміцнення і розвиток самоврядування в краї, відродження русинської культури. Крім того, в області діяло християнсько-демократичне об'єднання автономної в складі України Республіки «Русинія»

на чолі з П.Годьмашем, Ужгородське товариство карпатських русинів (Ю.Думнич) та ряд інших.

1 квітня 2000 р. в Ужгороді відбулася установча сесія Союму Підкарпатських русинів (СПР) до якого увійшли представники 11 зареєстрованих міських, районних та обласних русинських організацій та тих, що їм співчують. Метою СПР проголошено відновлення, збереження і розвиток самоврядних традицій краю. На практиці — закріплення за Закарпаттям у Конституції статусу самоврядної адміністративної території, гарантування її не входження до інших адміністративно-територіальних утворень, законодавче закріплення чіткого розмежування повноважень центральної і місцевої влади⁴³.

Одним з механізмів координації діяльності русинських організацій є проведення всесвітніх русинських конгресів. Перший з них відбувся у березні 1991 р. у м. Медзилаборець. Конгреси проводяться кожні два роки на території країн, де проживають русини. У 1999 р. такий конгрес відбувся в Ужгороді.

Останній, восьмий за ліком, відбувся у польській Криниці. Конгрес ухвалив завершальне рішення і відповідні документи і звернення. Серед них і рішення про формування делегації Світової Ради (русинів) до Президента України В.Ющенка та дипломатичну і парламентську роботу щодо визнання в Україні народу русинської національності⁴⁴.

Говорячи про політичне русинство, не можна обійти увагою зацікавленості ним окремих російських науковців і деяких відверто антиукраїнських політиків. Загалом русинська тематика, на відміну від кримської, у Росії ніколи не користувалася широкою популярністю і розроблялася лише окремими науковцями. Зокрема, доктором історичних наук Т.Ф.Арістовою. Вона є автором ряду публікацій, серед яких «Священна Русь, Росія — рідний дім русинів», «Життєвість карпаторуської проблеми». Вона домоглася включення до енциклопедії «Вітчизняна історія» статей про видатних карпаторосів.

Певне підвищення інтересу до русинської проблеми сприяло появі у Росії організацій прорусинського спрямування. Першою такою організацією стало Товариство друзів Карпатської Русі імені Ф.Ф.Арістова, що виникло у Москві у 1999 р. Його головою було обрано Т.Ф.Арістову. Її заступниками стали К.А.Фролов і С.В.Шарапов, секретарем — М.Ю.Дронов. Метою товариства було об'єднання професійних і непрофесійних московських «карпатовідів».

Одним з головних проектів товариства є видання частин рукопису 2-го і 3-го томів праці Ф.Ф.Арістова «Карпато-руські письменники»⁴⁵. Товариство підтримує відносини з русинськими об'єднаннями в Україні, Словаччині, Угорщині, США, Канаді.

Проте є підстави вважати, що московське Товариство друзів Карпатської Русі (ТДКР) домагається не лише культурологічних цілей. Варто зазначити, що К.Фролов водночас є консультантом Відділу України і Криму Інституту країн СНД, очолюваного скандально відомим російським політиком К.Затуліним. На переконання К.Фролова, «історія Підкарпатської Русі є частиною національної історії російського народу, а сучасне відчайдушне становище закарпатських русинів є частиною трагедії розділеної російської нації»⁴⁶. При цьому він ставить питання, чи залишиться православна Росія байдужою до проблем Закарпаття. Тобто, існує ймовірність того, що за сприятливих умов буде спроба розіграти певними колами в Росії русинську карту, як це вже відбулося з російським населенням Криму. Діячам ТДКР вже «приємно констатувати, що збільшилася кількість статей у пресі, де русини згадуються як самостійна нація або ж невід'ємна гілка російського народу»⁴⁷. Зокрема, подібні публікації розміщувалися у таких виданнях, як «Русский вестник», «Независимая газета», «Московская правда».

Паралельно з ТДКР у Росії здійснюються спроби створення власне русинських об'єднань. Серед них Товариство карпатських русинів Й. Ливки у Москві та русинська організація Санкт-Петербурга, ініціатором створення якої є В.Бержинець.

Таким чином, у випадку із політичним русинством ми маємо справу насамперед із таким явищем, як політизація етнічності. На початку 1990-х років на Закарпатті для цього існували історичні, соціально-економічні, ціннісно-психологічні, зовнішні і внутрішні політичні передумови. Ними й скористались окремі представники місцевої інтелігенції за певної підтримки з-за меж України.

Характеризуючи русинський рух загалом, слід відзначити наступні його особливості. Насамперед, власне, основним і головним русинським питанням є набуття окремого статусу русинського народу на території України.

Русинськими товариствами ведеться активна робота з кодифікації русинських діалектів, створення і поширення власної літературної мови, відродження специфічно русинського погляду на історію. Важливим елементом такої діяльності є русинськомовне книгодрукування. Зокрема, на цьому спеціалізуються «Видавництво

В.Падяка» і «ПоліПрінт». Крім того, побачили світ такі видання, як «Русинська бесіда», «Християнська родина», науково-популярний збірник «Руснацький світ». При цьому, на переконання В.Падяка, поза увагою Книжкової палати України залишаються десятки русинських видань⁴⁸.

Наступна особливість полягає у тому, що, як правило, велика частина означеної діяльності адресована самим русинам. Русини самі з собою дискутують про русинів⁴⁹. У русинському русі відсутня скоординована співпраця як між окремими організаціями, так і між окремими амбітними лідерами. Один з них назвав це явище «русинським вождізмом»⁵⁰.

Загалом діяльність русинських організацій відбувається у двох напрямках: культурно-освітньому і політичному. Першого дотримуються ті організації, для яких головним є збереження і розвиток русинської народної культури, мови, традицій, звичаїв тощо. Головне завдання своєї діяльності вони вбачають у досягненні правового визнання русинської національності. Вимоги у сфері етнокультурного русинства узгоджені русинськими організаціями і подані до владних структур України. Представники цього напрямку прагнуть залучити на свій бік якомога більшу кількість закарпатської інтелігенції.

Представники політичного напрямку вирішення соціально-економічних і культурних проблем русинів вбачають у зміні адміністративного статусу Закарпаття у складі України шляхом відродження Закарпатської республіки у складі України. Часто ці вимоги ставляться у формі, далекій від дипломатичності, наукової обґрунтованості, толерантності щодо представників влади⁵¹. На думку одного з активістів русинського руху М.Макари, стиль роботи таких організацій, як Тимчасовий уряд, Товариство карпатських русинів і ще низки радикальних діячів, а також підтримка радикального крила з боку декотрих закордонних організацій лише напружує ситуацію і викликає підозри у антиукраїнській діяльності⁵².

Попри неоднорідність русинського руху єднають його основні вимоги: визнання русинів окремим народом, надання області автономного або іншого особливого статусу. Крім того, підтримку у інших політичних сил області знаходить теза про недопущення включення Закарпаття до складу більшого адміністративного утворення у разі проведення адміністративно-територіальної реформи. Лідери Союзу підкарпатських русинів, обласних організацій Комуністичної і Соціалістичної партій, а також «Батьківщини»

прийняли у 2005 р. Звернення до найвищих державних органів «Про врахування специфіки Закарпаття в майбутній адміністративно-територіальній реформі і реалізації результатів обласного референдуму 1 грудня 1991 р.»⁵³. Неприпустимим територіальний переділ України назвав ряд делегатів звітно-виборної конференції Закарпатської обласної організації Народно-демократичної партії.

Центральна влада у Києві критично і з недовірою ставиться до вимог русинського руху. Запевнення у відсутності сепаратистських намірів, що рефреном лунають у русинських виданнях, залишаються переважно поза увагою. І справді, є вагомі підстави до недовіри: наполегливе вживання назви Підкарпатська Русь, замість Закарпатська Україна, заклики до недопущення у керівництво області «чужинців», обґрунтування цивілізаційної окремішності русинів, яке грає на руку тим силам у середовищі національних меншин Закарпаття, які мають черезкордонне сполучення із країнами походження і серед яких є й сепаратистські настрої. Окремо у цьому ряду слід відзначити орієнтацію на Росію, багато державних діячів якої не приховують територіальних претензій до України.

Проведення у 1991 р. референдуму відносно автономного статусу Закарпаття не є ані виключно витвором активістів русинського руху, ані лише компартійно-номенклатурним проектом. Водночас під впливом збігу ряду обставин ідея політичного русинства об'єднала щирих русинів і верстви, орієнтовані на комуністичні ідеали або Росію. Активна спільна агітація, у тому числі й за надання Закарпаттю особливого статусу у складі Української держави, привернула до цієї ідеї значну частину місцевого населення, що й зумовило результати референдуму про самоврядність.

На сьогодні апеляції до автономії не переконують закарпатське населення в економічній самодостатності області, у спроможності налагодити своє життя поза загальноукраїнськими проектами. Залежність від решти України у екстремальних ситуаціях (на кшталт повеней) ще більше зміцнює українську ідентичність закарпатців.

У той же час, як свідчить аналіз документів (зокрема звернень до центральних органів влади України), результати того референдуму стали для русинських активістів своєрідним джерелом, до якого вони постійно звертаються у пошуках аргументів на користь своїх вимог.

Втім не слід недооцінювати перспектив політичного русинства. Невизначеність найближчих перспектив розвитку України, особливо у питаннях суспільно-політичного устрою, геостратегічного

вибору, майнових відносин не виключає можливості виникнення ситуації зростання підтримки русинського руху місцевим населенням і окремими загальнонаціональними політичними партіями. Тому державна етнополітика у Закарпатській області має враховувати і регулювати динаміку соціальних настроїв, у тому числі за допомогою постійного соціологічного моніторингу таких настроїв.

¹ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 581–582.

² *Гаврош О.* Ревізія однієї ревізії, або куди поділося гасло закарпатсько-го сепаратизму? // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 19 червня.

³ *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К.: Києво-Могилянська академія, 1999. — С. 18–19.

⁴ *Долішний М., Симоненко В.* Макрорегіоналізація України як основа здійснення регіональної політики // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/dolishnij.htm>.

⁵ *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 40–41.

⁶ *Майборода О.* Назв. праця. — С. 25.

⁷ *Магочий П.Р.* Русинське питання // <http://litopys.org.ua/rizne/magoci.html>.

⁸ Там само.

⁹ *Гаврош О.* Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>.

¹⁰ *Басараб М., Токар М.* Крайова «Просвіта»: відродження організації та її статутні документи // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* — Вип.11. — 2004. — С. 174.

¹¹ Там само. — С. 176–177.

¹² Там само. — С. 175.

¹³ *Зан М.П.* Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202002/section2u.html>

¹⁴ *Довгей В.* Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча «Карпато-Українська держава» // *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. — Львів, 1994. — С. V–XXIV.

¹⁵ *Ілько І.* Вояж галицьких емісарів, або замальовки з натури про діяння закарпатноменклатури з переднім словом епілогом // *За вільну Україну.* — 1991. — 19 березня.

¹⁶ *Адамович С.* Проблема автономії Закарпаття та політичне русинство у незалежній Україні // *Людина і політика.* — 2004. — №4. — С. 11–12.

¹⁷ *Грегор О.* Розділяй і владарюй, або русинська карта у шовіністичному покері Москви // *Галичина.* — 1990. — 25 листопада.

¹⁸ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Подкарпатская Русь и Украина. — Ужгород, 2003. — С. 313.

¹⁹ Там само.

²⁰ Довгей В. «Неорусинство»? Ні, тіньовий реваншизм // За вільну Україну. — 1992. — 20 березня.

²¹ Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч?

²² Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. — С. 316.

²³ Мишанич О. Ідейні витоки новітнього «карпаторусинства» // «Карпаторусинство»: історія і сучасність. — К.: Обереги, 1994. — С. 40–41.

²⁴ Там само. — С. 317.

²⁵ Там само. — С. 44.

²⁶ Болдижар М. Про «закарпатський сепаратизм», «політичне русинство» та їх основателів // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 15.

²⁷ Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — С. 10.

²⁸ Фединишинец В. Вчора народ! А сьогодні — меншинство? // Подкарпатская Русь. — 1992. — 8 мая.

²⁹ Годьмаш П., Годьмаш С. Назв. праця. — С. 331–332.

³⁰ Адамович С. Назв. праця. — С. 13.

³¹ Майборода О. Назв. праця. — С. 10.

³² Адамович С. Назв. праця. — С. 14.

³³ Літературна Україна. — 1997. — 6 лютого.

³⁴ Обращение ОНК // Подкарпатская Русь. — 1994. — 17 ноября.

³⁵ Майборода О. Назв. праця. — С. 12.

³⁶ Від Автономної Підкарпатської Руси до Суверенної Закарпатської України. — Ужгород, 1996. — С. 18.

³⁷ Про стан русинського руху в Закарпатській області // Руснацький світ. — Вип.2. — Ужгород, 2001. — 138–140.

³⁸ Адамович С. Назв. праця. — С. 16.

³⁹ Звернення «Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі» // Руснацький світ. — Т. 3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 81–82.

⁴⁰ <http://www.otechestvo.org.ua/main/20073/916.htm>

⁴¹ Закарпатские русины требуют национальности // <http://www.eizvestia.com/articles/43/0/11166/>

⁴² Угода про утворення асоціації русинських товариств // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С.100.

⁴³ Заява Союму підкарпатських русинів // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 119–120.

⁴⁴ http://www.karpatorusyns.org/more.php?id=153_0_1_0_C32&PHPSSESID=a10172a7837d7b03700df69f34_70cc64

⁴⁵ Дронов М. Русинская тема в современной России // Наш чесько-русинський календар, 2001. — С. 91.

⁴⁶ *Фролов К.* История Подкарпатской Руси является частью национальной истории русского народа // <http://www.edinenie.kiev.ua/Flash/0501071.htm>.

⁴⁷ *Дронов М.* Русинская тема в современной России. — С. 92.

⁴⁸ *Падяк В.* Русинськомовні видання у дзеркалі української статистики (1991–2002) // Руснацький світ. — Т. 3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 32.

⁴⁹ *Сапожников О.* Суть русинской проблемы // http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=8666.

⁵⁰ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 338.

⁵¹ *Макара М.* Проблеми відродження русинів України // Руснацький світ. — Вип. 2. — Ужгород, 2001. — С. 30.

⁵² Там само.

⁵³ *Бедзир В.* Долгострой с угрозой сепаратизма, или Админреформа — это потеря лица // Украина и мир сегодня. — 2005. — 1 апреля.